

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ

ਡਾ. ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

9622343465

ਪੰਜਾਬੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ, ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਸਮੇਤ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ (ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ, ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ, ਭਗਤ ਬੈਣੀ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਭੀਖਣ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੈਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਅਭੇਦਤਾ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗਲਿਆਰੇ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਪਰ “ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਭਗਤੀ ਚਿੰਤਨ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਮਾਡਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਵੀ।”¹

ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਉੱਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਵੱਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਸਫੁਟ ਹੋਏ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਰਸਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ੬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਗਰੋਂ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਮੀਮਾਂਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਰਹੱਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਪਰਾਭੇਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਅੰਤਰਗਤ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਫਰਤ, ਹੀਣ-

¹ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 153

ਭਾਵਨਾ, ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦ੍ਰੋਹ, ਸਵੈਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਕੁਲ-ਜਾਤਿ, ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਖੰਡਨ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਗੀ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਭਾਵੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਰਤਾ ਦਾ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਮਰਾਠੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ, ਅਵਧੀ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੇਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਨਿਰੋਲ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ :- ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਚੰਭਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਚੂੰਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਭੈਅ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫਲਸਰੂਪ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਲਈ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੋਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਰਤਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ-

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੇ ਨਾਉ॥ ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨਾ ਮਾਲੁ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥੧॥

ਅਬ ਮੇਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ॥ ਉਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ॥ ਦੇਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੇ ਆਹੀ॥

ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ॥ ਉਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ॥੨॥

ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ॥ ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੇ ਅਟਕਾਵੈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ॥ ਜੇ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ॥੩॥੨॥²

² ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 345

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਹਰ(ਸ਼ਹਿਰ), ਤਸਵੀਸ (ਤਸਵੀਸ), ਖਿਰਾਜੁ (ਖਿਰਾਜ), ਪਾਤਿਸਾਹੀ (ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ), ਆਬਾਦਾਨੁ (ਆਬਾਦਾਨ), ਮਸਹੂਰ (ਮਸ਼ਹੂਰ), ਮਾਮੂਰ (ਮਾਮੂਰ), ਮਹਰਮ (ਮਹਰਮ), ਹਮ ਸਹਰੀ (ਹਮਸਹਰੀ)। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਈ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ ਹਮ ਬਪੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ॥³ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮਖਤੂਲ' ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਭਾਵ 'ਮਖਤੂਲ' ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਰਾਠੀ :- ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਛ ਉਚਾਰਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਵਜਦ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਵਿਸਮਾਦੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਮ੍ਹਾ ਪਵਾ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮ-ਪਦ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਪਚਾਰਨ ਲਈ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:-

ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨੁ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਨ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨ ਜਾਨੈ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥੧॥

ਸੰਤ ਚੀ ਸੰਗਤਿ ਸੰਤ ਕਥਾ ਰਸੁ॥

ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸੰਤ ਆਚਰਣ ਸੰਤ ਚੇ ਮਾਰਗੁ ਸੰਤਚ ਓਲ੍ਹਗ ਓਲ੍ਹਗਈ॥⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਝੀ (ਤੇਰਾ), ਮਾਝੈ (ਮਾਝਾ - ਮੇਰਾ, ਮੈਨੂੰ) ਮਰਾਠੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਧੁਨੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ - 'ਚੀ' ਅਤੇ 'ਚੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਨਾਦ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਸਾਖਿਆਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

³ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 486

⁴ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਉਹੀ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ :- ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ? ਇਸਦਾ ਸਰਲ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਬੇਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨੁਮਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੇਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਲਿਖਣ-ਪੜਨ ਤੇ ਸੁਨਣ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਨੋਵੇਗਾਂ, ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਪਾਜ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਫਲਸਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਤਤਸਮ ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸੂਖਮਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਧਿਕਤਾ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚੰਮਾਰੰ॥

ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸੁਰਸਰੀ ਸਲਲ ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੁਨੀ ਰੇ ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਨੰ॥

ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਨਤ ਅਵਰ ਜਲ ਰੇ ਸੁਰਸਰੀ ਮਿਲਤ ਨਹਿ ਹੋਇ ਆਨੰ॥੧॥⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਵੇਂ-ਪਰਮਾਨੰਦ, ਮ੍ਰਿਗ, ਨਿਸਵਾਸਰ, ਸਤਿਵਚਨ, ਦੇਵਾਧਿ ਦੇਵ, ਤ੍ਰਾਸ, ਭ੍ਰਿੰਗ ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ - ਸੰਪਤ (ਸੰਪਤਿ), ਆਨ ਬਾਨ (ਅਯਨ ਬਯਨ), ਬਾਰੁਨੀ (ਵਾਰੁਨੀ), ਜੰਮ ਕੰਕਰੁ (ਯੰਮ ਕਿੰਕਰ), ਅਨਲ (ਅਨਿਲ) ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ :- ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਫਲਸਰੂਪ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਵਾਂਗ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹਿਕ ਬਿਖੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਲਦਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੀਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਕਮ ਹੈ

⁵ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1293

ਪਰ ਪਦੋਂ ਮੇਂ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਪਣ ਅਵੱਸ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਾ ਏਕ ਮੱਤ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਪੀਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇ ਚੇਲਿਉਂ ਔਰ ਪੋਥੀਆਂ ਕੇ ਨਕਲ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨੇਹ ਹੀ ਮਾਨਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ।”⁶ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

“ਸਾਧ ਕਾ ਨਿੰਦਕੁ ਕੈਸੇ ਤਰੈ॥ ਸਰਪਰ ਜਾਨਹੁ ਨਰਕ ਹੀ ਪਰੈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਜੇ ਓਹੁ ਗ੍ਰਹਨ ਕਰੈ ਕੁਲਖੇਤਿ॥ ਅਰਪੈ ਨਾਰਿ ਸੀਗਾਰ ਸਮੇਤਿ॥

ਸਗਲੀ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸ੍ਰਵਨੀ ਸੁਨੈ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਕਵਨੈ ਨਹੀ ਗੁਨੈ॥੨॥

ਜੇ ਓਹੁ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਰਾਵੈ॥ ਭੂਮਿ ਦਾਨ ਸੇਭਾ ਮੰਡਪਿ ਪਾਵੈ॥

ਅਪਨਾ ਬਿਗਾਰਿ ਬਿਰਾਨਾ ਸਾਂਢੈ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਹਾਂਢੈ॥੩॥

ਨਿੰਦਾ ਕਹਾ ਕਰਹੁ ਸੰਸਾਰਾ॥ ਨਿੰਦਕ ਕਾ ਪਰਗਟਿ ਪਾਹਾਰਾ॥

ਨਿੰਦਕੁ ਸੇਧਿ ਸਾਧਿ ਬੀਚਾਰਿਆ॥ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਪੀ ਨਰਕਿ ਸਿਧਾਰਿਆ॥”⁷

ਰਾਜਸਥਾਨੀ :- ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਲਗਨ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵੇਪਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਜਾਏ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੜ ਆਇਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਵੀ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਫੈਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ।”⁸ ‘ਨਿਗੁਣ’, ‘ਡੂਗਰ’, ‘ਘਣਾ’, ‘ਮਣੈ’, ‘ਜਾਣੈ’ ਆਦਿ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:-

⁶ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੀਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 91

⁷ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 875

⁸ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 202

“ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੂਗਰ ਘਣਾ ਇਕੁ ਨਿਰਗੁਣੁ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ॥

ਰਮਈਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਪੁੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ॥੧॥

ਕੇ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਦਿਆ ਜਾਇ ਰੇ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਹਉ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ ਸਹਜ ਕਰਉ ਬ੍ਰਾਪਾਰੁ॥

ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਲਾਦਿਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰਿ॥੨॥”⁹

ਅਵਧੀ/ਖੜੀ ਬੋਲੀ/ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ :- ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੀਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਉਨ ਕੇ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਅਵਧੀ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਅਵਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਮੇਂ ਛੁੱਟ ਅਵਧੀ ਕੇ ਕਾਰਕੋਂ ਕੀ ਵਰਤੋਂ ਭੀ ਤੋੜ ਤੱਕ ਮਿਲਤੀ ਹੈ। ਕਹੀਂ-ਕਹੀਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਕੀ ਵਿਭਗਤੀਆਂ ਔਰ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਕੇ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਦ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਅਪਣਾਏ ਸਥਾਨਿਕ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕੀ ਵਰਤੋਂ ਭੀ ਕਹੀਂ-ਕਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਪੜਤੀ ਹੈ।”¹⁰ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਵਧੀ, ਬ੍ਰਜ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਵਧੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਜਿਵੇਂ :- ‘ਸਮਝਸਿ’, ‘ਕੀਨੀ’, ‘ਬਿਕਾਨਉ’, ‘ਡਰਪੇ’, ‘ਮਨ ਬਚ ਕ੍ਰਮ ਰਸ ਕਸਹਿ ਲੁਭਾਨਾ॥ ਬਿਨਸਿ ਗਇਆ ਜਾਇ ਕਹੂੰ ਸਮਾਨਾ॥੨॥”¹¹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸੂਖਮ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :- ‘ਤੇਰਾ ਜਨ’, ‘ਤੂੰ ਦਾਨਾ’, ‘ਪਾਰ ਗਯਾ’ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ:-

“ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਥਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ॥

ਫੂਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ॥੧॥

ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ॥

ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੂਪੁਨ ਪਾਵਉ॥ਰਹਾਉ॥”¹²

ਭੋਜਪੁਰੀ :- ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ ਭੋਜਪੁਰੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਡਾ.ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹਿਤ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ

⁹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 345-346

¹⁰ ਉਧਰਿਤ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 204

¹¹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 487

¹² ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 525

ਕਹਲਾਈ।¹³ ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਭੋਜਪੁਰੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੋਜਪੁਰੀ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭੋਜਪੁਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ- ਪਾਇਬੇ, ਛੁਟਿਬੇ, ਕਰੰਤਾ, ਹੰਤਾ ਆਦਿ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :-

“ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਰਾ॥

ਤੀਨੇ ਜੁਗ ਤੀਨੇ ਦਿਤੇ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ॥੧॥

ਪਾਰੁ ਕੈਸੇ ਪਾਇਬੇ ਰੇ॥

ਮੇਸਉ ਕੇਉ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਇ॥

ਜਾ ਤੇ ਆਵਾ ਗਵਨੁ ਬਿਲਾਇ॥੧॥ਰਹਾਉ॥”¹⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋਖਵੇਂ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਛੱਡੀ ਹੈ ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਬਣਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਲਈ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਾਲਿਤ ਵਿਵਿਧ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:-

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ, 1963

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੀਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ, ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਿ, ਹਰਿਦਵਾਰ, 1955

¹³ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 204

¹⁴ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 346

English

Linguistic Diversity and Richness in the Bani of Bhagat Ravidas Ji: In the Special Context of Guru Granth Sahib

*Dr. Harisimran Singh, Dr. Pritam Singh, Assistant Professor, Department of Punjabi,
University of Jammu.*

9622343465

The representation of Punjabi Bhakti literature is primarily done by the Nirgun tradition. This is why, in Guru Granth Sahib, along with the compositions of the Guru Sahibs, GurSikhs, and Bhatt Sahibs, the works of Nirgunvadi Bhakti poets (Bhagat Jaidev Ji, Bhagat Namdev Ji, Bhagat Trilochan Ji, Bhagat Parmanand Ji, Bhagat Sadhna Ji, Bhagat Beni Ji, Bhagat Ramanand Ji, Bhagat Dhanna Ji, Bhagat Pipa Ji, Bhagat Sain Ji, Bhagat Kabir Ji, Bhagat Ravidas Ji, Baba Sheikh Farid Ji, Bhagat Bhikhan Ji, Bhagat Surdas Ji) have also been included. The Bani of the Bhagats recorded in Guru Granth Sahib maintains ideological and thematic harmony with the Gurmat principles. The views of the Bhagat Sahibs on subjects such as the existence and sovereignty of one omnipotent God, praise and worship of the True Guru, the glory of Naam-simran and devotional worship, sharp criticism of pilgrimages, bathing rituals, religious ceremonies, and social unethical practices, social equality, and unity not only align with Gurbani but also share complete identity at the level of perfection. Although thinkers, historians, and critics in the Punjabi literary corridor have mostly considered the pre-Guru Nanak Bhagat poets in a secondary role, "The Bhakti thought in them can be called an initial model for Gurmat poetry and a rich literary heritage as well." [1]

[1]: Tarn Singh, Literary History of Sri Guru Granth Sahib, p. 153

In the thought-literature of the medieval Indian Bhakti movement, Ravidas-Bani holds a very special position. The primary reason for this is its humanistic ideology and excellent literary quality. In fact, the poetic thoughts of Bhagat Ravidas Ji, which emerged spontaneously with simplicity, contain ease, restraint, satire, and relish. This is why, after the Bani of the six Guru Sahibs in Guru Granth Sahib, Ravidas-Bani occupies the third place in terms of volume. When considering Ravidas-Bani in the context of contemporary religious philosophies, it naturally becomes evident that the mysticism in Ravidas-Bani bears no similarity to traditional and accepted mysticism because Bhagat Ravidas Ji did not derive his life experience from any supernatural phenomenon; rather, this experience was that of the common people of the time. Under this mysticism lay awareness of the life problems of the common people, rebellion against social hatred, inferiority complex, and mistreatment, consciousness towards self-respect, and denunciation of the caste system, lineage-caste distinctions, and high-low divisions. In the post-modern era, literature that continually provides

freshness and universality is accepted as influential and broad-minded. On this criterion, Ravidas-Bani fully stands the test.

The Bani of Bhagat Ravidas Ji is an excellent example of linguistic mixture. It contains vocabulary from Arabic-Persian, Urdu, Sanskrit, Punjabi, Marathi, Rajasthani, Bhojpuri, Awadhi, and Khari Boli, in both tatsam (direct borrowings) and tadbhav (adapted) forms. Although the linguistic face of Ravidas-Bani is mixed, its core is purely Sadh Bhasha (simple folk language). The details regarding the linguistic diversity and richness of Bhagat Ravidas Ji's Bani are as follows.

Arabic-Persian: The use of Arabic-Persian vocabulary in the Bani of Bhagat Ravidas Ji is surprising because he neither received formal education in Arabic-Persian from any scholar nor travelled to regions or countries where Arabic-Persian was spoken. However, it draws attention to the fact that in Bhagat Ravidas Ji's time, Islam and the Semitic tradition had already established a strong foothold on the Indian subcontinent. Since a large section of the common people in his era was converting to Islam due to fear of state power and the propagation by Sufi saints, Arabic-Persian vocabulary had naturally become part of social discourse as a result of Islamic cultural propagation. Bhagat Ravidas Ji gave priority to the folk language of the common people to propagate his ideas. Consequently, he used contemporary prevalent Arabic-Persian vocabulary parallel to other linguistic vocabularies. For example:

Begampura is the name of that city.

There is no sorrow or pain there.

No worry, no tax, no wealth.

No fear, no sin, no terror of death. ||1||

Now I have found an excellent homeland.

There is always peace there, my brother. ||1||Pause||

Eternal, everlasting, always the Sovereign.

Neither two nor half—only One.

Ever prosperous, ever renowned.

There the carefree dwell in abundance. ||2||

They walk as they please.

No secret palace obstructs them.

Says Ravidas, the emancipated cobbler:

Whoever lives in that city is my friend. ||3||2||[^2]

[^2]: Adi Granth, p. 345

In the above lines, there is an abundance of Arabic-Persian vocabulary, e.g., sahar (city), taswees (worry), khiraj (tax), patshahi (sovereignty), abadan (prosperous), mashhoor (renowned), mamoor (abundant), mahram (secret), ham sahri (fellow citizen). Similarly, many Arabic words are used in tadbhav form, e.g., “You are slain, white and pure; I am poor like a worm.”^[^3] Here, the Arabic word maqtool has been adapted as makhtool.

[^3]: Ibid., p. 486

Marathi: Whatever Bhagat Ravidas Ji uttered in ecstasy took poetic form. He clothed the wondrous poetry born from ecstasy in words to make seekers of the divine realise true experiences. To propagate ideas of attaining the supreme state through divine experiences gained via words, Bhagat Ravidas Ji meaningfully used various linguistic units, including Marathi. In reality, Ravidas-Bani is tinged with Marathi influence. For example:

The company of saints is life for me.

The True Guru knows the Saint as God of gods. ||1||

The company of saints brings the relish of saintly discourse.

Grant me the love of saints, O God of gods. ||1||Pause||

The conduct of saints, the path from saints, the recognition of saints.

Here, tujhi (yours), majhai (mine/to me) are Marathi words. Besides, reflections of Marathi phonetic sounds like chi and cho are also visible. In fact, Ravidas-Bani creates a musical environment, due to which phonetic sounds and word-music become evident spontaneously.

Sanskrit: While examining Ravidas-Bani, another point emerges clearly: why did the creators of the Bhakti movement use folk language to express their emotions? The simple answer is that in the religious and social environment of that time, Brahmin caste dominance prevailed. Lower castes were neither allowed entry into religious places nor permitted to acquire scriptural and religious knowledge from any gurukul. Moreover, there was a complete prohibition on writing, reading, or even hearing Sanskrit, the language of the gods. In opposition to this prohibition, contemporary Bhakti thinkers began propagating their spiritual impulses, emotions, and experiences in folk language. As a result, Bhagat Ravidas Ji used the language of the religious leaders themselves as a medium to expose their hypocrisy. Consequently, subtle use of Sanskrit tatsam and tadbhav vocabulary is found in Ravidas-Bani. Due to the refined use of Sanskrit vocabulary, it naturally became part of the folk language and was incorporated into the intellect and consciousness of the common people. An example of Sanskrit vocabulary used by Bhagat Ravidas Ji is:

My caste is infamous among the townsfolk—the cobbler.

In my heart, I cherish the virtues of Ram Govind. ||1||Pause||

Even saints do not drink the water of the Ganges mixed with wine.

Wine is impure; no other water mixes with the Ganges without losing purity. ||1||^[^4]

^[^4]: Ibid., p. 1293

Additionally, Sanskrit tatsam words like parmanand, mrig, niswasar, sativachan, devadhi dev, tras, bhring, and tadbhav words like sampat (wealth), aan baan (splendour), baruni (wine), jamm kankar (Yama's servant), anal (fire) etc. are included.

Punjabi: The poets of the Bhakti movement did not compose Bani confined within the limits of one language; rather, they used a language prevalent and understood among the people of specific regions. This is a major reason why Ravidas-Bani spreads linguistic fragrance like a bouquet. The scent of Punjabi language continuously emanates from this bouquet. Regarding the use of Punjabi in Ravidas-Bani, Shri Ramanand Shastri and Virender Pandey write: "The use of Punjabi words is very limited, but Punjabi flavour is definitely present in many places in the compositions. One important reason for this can be considered the special affection of Sant Ravidas's disciples and copyists of manuscripts towards Punjabi."^[^5] Although the use of Punjabi vocabulary in Ravidas-Bani is limited, beautiful examples of pure Punjabi language are still visible. An excellent example of Punjabi language in Bhagat Ravidas Ji's Bani is:

^[^5]: Shri Ramanand Shastri and Virender Pandey, Sant Raidas and His Poetry, p. 91

How can one who slanders a saint be saved?

Know that he will surely fall into hell. ||1||Pause||

Even if he performs household rituals,

Offers his wife adorned completely,

Hears all the Smritis,

Yet slanders—has no virtue. ||2||

Even if he prepares great feasts,

Donates land, gains glory in pavilions,

Ruins himself, quarrels with others,

Slanders and suffers many births. ||3||

Why slander in this world?

The slanderer's shame is manifest.

Examining the slanderer, considering the saint,

Says Ravidas: the sinful goes to hell. ^[^6]

[^6]: Adi Granth, p. 875

Rajasthani: Bhagat Ravidas Ji was not enslaved to any single language, nor did he allow the presentation of his spiritual ideas to be imprisoned in one linguistic mould. In reality, instead of prioritising any specific language, Bhagat Ravidas Ji accepted diverse linguistic mixtures. This is why a flood of diverse linguistic words is visible in Ravidas-Bani. Historically, evidence shows that Bhagat Ravidas Ji travelled to regions like Andhra Pradesh, Gujarat, Maharashtra, Rajasthan, etc., visiting adorned Hindu religious sites and propagating his ideology in the language of the common people. According to Dr. Jasbir Singh Sabar: “Bhagat Ravidas Ji travelled extensively in Rajasthan, and Sikh service also spread considerably there, due to which Rajasthani became part of his folk language.”[^7] Words like nigun, doogar, ghana, manan, janan etc. are Rajasthani words in Ravidas-Bani. For example:

[^7]: Dr. Jasbir Singh Sabar, Multidimensional Study of Ravidas Bani, p. 202

Inaccessible, difficult, steep mountain—my ox is Nirgun.

One plea to Ram: protect my capital, O Lord. ||1||

Who is the merchant of Ram? My caravan is loaded and goes. ||1||Pause||

I am the merchant of Ram; I conduct easy trade.

I have loaded the wealth of Ram’s Name; the world loads poison. ||2||[^8]

[^8]: Adi Granth, pp. 345-346

Awadhi/Khari Boli/Braj Bhasha: Regarding the linguistic diversity of Ravidas-Bani, Ramanand Shastri and Virender Pandey opine: “Eastern Awadhi is predominant in his poetry. Apart from Awadhi words, the use of Awadhi case markers is also found to some extent. Braj Bhasha and Khari Boli inflections and Urdu-Persian words are used here and there. Local words adopted during travels are also visible occasionally.”[^9] Consequently, the use of Awadhi, Braj, and Khari Boli vocabulary is found in Ravidas-Bani. Awadhi vocabulary examples: samjhas, keeni, bikanao, darpo, e.g., “Mind, speech, actions—greedy for relish. It perishes and goes somewhere.” ||2||[^10] Similarly, subtle use of Khari Boli vocabulary is found, e.g., tera jan, toon daana, paar gaya. Signs of Braj Bhasha are also found in Ravidas-Bani. For example:

[^9]: Cited in Dr. Jasbir Singh Sabar, Multidimensional Study of Ravidas Bani, p. 204

[^10]: Adi Granth, p. 487

Milk is separated from the calf’s udder.

Flower from bee, water from fish—ruined. ||1||

O Mother, where shall I offer worship to Govind?

I find no incomparable flower. ||Pause||[^11]

[^11]: Ibid., p. 525

Bhojpuri: Despite being a resident of Banaras, Bhagat Ravidas Ji did not give linguistic and creative priority to the primary language of his region, i.e., Bhojpuri. Dr. Jasbir Singh Sabar reinforces this by writing: “Despite living in Banaras, Ravidas Ji, instead of adopting the provincial dialect for expression, used diverse dialects from different regions as medium, which is called folk language.”[^12] This does not mean Ravidas-Bani is devoid of Bhojpuri or that Bhojpuri was not used at all. Traces of Bhojpuri vocabulary are also found in Ravidas-Bani, e.g., paibo, chhutibo, karanta, hanta. For example:

[^12]: Dr. Jasbir Singh Sabar, Multidimensional Study of Ravidas Bani, p. 204

In Satyug, truth; in Treta, sacrifice; in Dwapar, ritual worship.

In all three ages, these three prevailed; in Kaliyug, only Naam is the support. ||1||

How to reach the other shore?

No one explains to me.

From where coming and going ends. ||1||Pause||[^13]

[^13]: Adi Granth, p. 346

Summarising the above discussion, it can be said that Bhagat Ravidas Ji was a revered saint-poet of the medieval Indian Bhakti movement. Through his profound life experiences, he left a rich heritage of spiritual ideas that continues to inspire and guide human society generation after generation. His ideas—coloured with the existence of the formless omnipotent God, reaching the Divine through love and devotion, freedom from rigid structures of caste, religion, and race, the importance of devotional worship, and deep messages of social equality—resonate with the fundamental principles of the Bhakti movement. To propagate these principles, Bhagat Ravidas Ji used contemporary prevalent diverse Indian and foreign linguistic vocabularies in a mixed form. This very linguistic mixture is a symbol of the excellence of Bhagat Ravidas Ji’s art of expression.

Bibliography:

- Gurmukh Singh, Bhagat Ravidas Ji and His Bani, Lahore Book Shop, Ludhiana, 2013
- Dr. Jasbir Singh Sabar, Multidimensional Study of Ravidas Bani, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2005
- Tarn Singh, Literary History of Sri Guru Granth Sahib, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Sri Amritsar Sahib, 1963
- Shri Ramanand Shastri and Virender Pandey, Sant Raidas and His Poetry, Haridwar, 1955